

Вікторія ХУДАВЕРДІЄВА

Релігійний туризм як механізм підтримки духовно-культурних процесів сучасного соціуму

Досліджено і обґрунтовано тезу про важливість просвітницької діяльності у сфері туризму для підтримки духовно-культурних процесів соціуму. Розглянуто стан, тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму. Вивчено класифікацію релігійного туризму; досліджено мотивацію релігійних туристів і паломників. На основі культурно-історичного аналізу, висунуто деякі рекомендації, які можуть бути використані у стратегії розвитку релігійного туризму, у розробці системи програмних заходів для підготовки нових туристичних продуктів, що відповідають потребам та можливостям, а також основним напрямкам розвитку релігійного туризму та підтримці історико-культурної спадщини регіонів.

Ключові слова: ідентичність, культура, менталітет, традиції, цінності, переконання, культурний код, соціокультурний тип, система, релігійний туризм, паломництво, церкви, монастирі

Viktoriya Khudaverdiyeva

Religious tourism as a mechanism for supporting the spiritual and cultural processes of society

A thesis was put forward about the importance of educational activities in the field of tourism to support spiritual and cultural processes. The state, trends and prospects for the development of religious tourism are considered. The classification of religious tourism is observed. The motivation of religious tourists and pilgrims is studied. On the basis of a cultural and historical analysis, some recommendations have been put forward that can be used in the strategy for the development of religious tourism, in the development of a system of program activities for the preparation of new tourism products that meet the needs and possibilities, as well as the main directions for the development of religious tourism and support for historical-cultural heritage. In general, religious tourism should help restore the traditional image of the region in contemporary regional culture.

Keywords: identity, culture, mentality, traditions, values, beliefs, cultural code, socio-cultural type, system, religious tourism, pilgrimage, churches, monasteries

Перебуваючи в складному етноконфесійному оточенні деякі країни, для збереження своєї ідентичності, повинні були постійно збирати та накопичувати культурні цінності. Багатьом із них вдалося сформулювати принципи їх відбору, що дозволяють визначати найкращі культурні досягнення. Проте з кожним кроком історії все чіткіше фіксувався притаманний менталітет та традиції того чи іншого регіону. Вони і сьогодні дають додаткові можливості розвитку духовного потенціалу, будучи конкурентною перевагою в порівнянні з іншими соціокультурними типами організації людських спільнот. Культура в нашій країні має особливий код і механізми виявлення та виправлення системних помилок. Її головними системними якостями, на відміну від інших соціокультурних систем, є своєрідні духовно-моральні принципи відбору культурних зразків – емпатія і патріотизм [3].

Просвітницька робота у сфері туризму є важливим фактором підтримки духовно-культурних процесів на різних рівнях функціонування соціуму. Навколишнє природне

середовище змушує його і в цілому етноси змінюватися. У той же час і люди змінюють навколишній світ, перетворюючи його на культурний ландшафт, де гармонійно поєднуються природні та антропогенні елементи. Для людини важлива не тільки навколишня природа, але й середовище, створене предками. Якщо ж через різні обставини культурний ландшафт змінюється радикально, може виникнути кризова ситуація, що викликає чи загибель етносу, чи етнокультурна спільність помітно трансформується, пристосовуючись до нових обставин. В Україні її культурний ландшафт протягом останніх 100 років різко змінювався під впливом ідеологічних чинників. Зокрема, конфесійна архітектура зазнала істотних змін від майже повної руйнації до деякого навіть надмірного відновлення. Це не може не позначитися на духовній насиченості культури. Поки що процеси повернення конфесійних споруд у культурний ландшафт сприймаються неоднозначно. Відновити традиційний образ краю в регіональній культурі має допомогти розвиток релігійного туризму. Паломницький туризм є релігійним феноменом, що існує досі в усіх основних релігіях світу. Цей вид подорожей є частиною глобальної релігійної історії [8, с. 562].

За даними Всесвітньої туристичної організації, щороку від 300 до 330 мільйонів прочан відвідують ключові релігійні об'єкти світу. За даними Управління подорожей та туризму США, американці, які подорожують за кордон з метою “релігійного чи паломництва”, збільшилися з 491 тис. осіб у 2012 р. до 633 тис. мандрівників у 2015 р. (на 30% більше). Християнський табір та Асоціація конференцій заявляють, що понад 8 млн людей беруть участь у таборах та конференціях, у тому числі понад 120 тис. церков. Релігійні пам'ятки, включаючи Sight & Sound Theatre, приваблюють 800 тис. відвідувачів на рік, тоді як Holy Land Experience та Focus on the Family Welcome Center отримує бл. 250 тис. гостей на рік кожен. Спостережувана останніми роками позитивна динаміка розвитку паломницького туризму підтверджує його релігійну, економічну і туристичну значимість [6, с. 326].

За даними Францисканського паломницького центру, кількість прочан на Святу Землю постійно зростає. У 2019 р. святі місця, пов'язані з життям Ісуса Христа, відвідали близько пів мільйона католиків і близько 136 тис. протестантів, що більш ніж на 10% більше, ніж у попередньому році. Усього було зареєстровано 16 тис. паломницьких груп, крім православних, статистикою за якими Францисканський паломницький центр немає, оскільки вони оформляються через Єрусалимський патріархат. Найбільше католицьких та протестантських паломників прибувають із США, за ними йде Італія, яка перебуває на першому місці серед європейських країн: у 2019 р. 80 тис. італійських віруючих побували на Святій Землі. За Італією йдуть Польща (62 тис. осіб) та Іспанія (35 тис.). З 40 мов, якими розмовляють відвідувачі святих місць, на першому місці – англійська, рідна для 37% паломників.

За даними Міністерства туризму Ізраїлю, всього 2022 р. в країну в'їхали 4,5 млн відвідувачів. Понад 14% із них звернулися до Францисканського паломницького центру. В Йорданії в 2019 р. було приблизно стільки ж приїжджиків, скільки і в Ізраїлі, що на 7,6% більше, ніж у попередньому році [4].

Одним із головних питань у вивченні феномена паломництва за кордоном є визначення відмінностей між релігійним та паломницьким туризмом. Почавши своє

існування у період середньовіччя, паломницький туризм зазнав великих змін. Сучасний релігійний туризм і середньовічне паломництво, за образним порівнянням Г. Холдернесса (G. Holderness), співвідносяться один з одним “як предмет і тінь, що відкидається ним” [7, с. 345]. Ряд авторів, таких як П. Луїс-Гонсалес (P. Lois-González), Кс. Сантос (X. Santos), Дж. Насш (J. Nash), С. Сіарсі (S. Searcy), Х. Тукер (H. Tucker), Е. Вілліамс (E. Williams), ґрунтуючись на проведених дослідженнях, відзначають потенційну двоїстість паломницької та туристичної поведінки, вказуючи на невідповідність між традиційною сакральністю акту паломництва і спостерігаємою світською поведінкою сучасних паломників (пошук ландшафтів, потреба розслабитися, на якийсь час уникнути тиску повсякденного життя), що говорить про поступову секуляризацію паломництва. Релігійний туризм паломницького типу покликаний розширити потенційну аудиторію відвідувачів святих місць за рахунок осіб, які не повною мірою готові до паломництва, але при цьому мають до нього певний інтерес [10; 11; 13; 14; 15].

Релігійні подорожі можна розглядати як попередника сьогоднішніх туристичних подорожей, оскільки цей вид поїздок, на відміну від торгівлі чи військових походів, часто був добровільним. Хоча в середні віки було досить поширене, що Церква визначала “грішникам” паломництво як покаяння. З XIII ст. паломництво зросло. На цей час у Європі було понад 10 тис. місць паломництва. З Реформацією поїздки до протестантських районах на якийсь час припинилися, але з Контрреформацією безліч важливих місць паломництва процвітало, особливо в католицькій Баварії: Альтеттинг або В’єрзехейліген. Ті, хто сьогодні бере участь у відповідних поїздках, схильні культивувати стару традицію. Проте багато людей, у тому числі протестанти, також прагнуть “тільки” дистанції роздумів під час подорожей, з яких вони сподіваються отримати якусь “духовну додану вартість”, зазвичай, за межами організованих пропозицій встановлених релігійних громад. У багатьох випадках потреба у “вільній плаваючій духовності” має бути виконана, що має бути звужено на думку кожного мандрівника не традиційними догмами. Як вважають дослідники тенденцій, ця точка зору є виразом “мегатрендів”, що має призвести як до різкого збільшення попиту в індустрії туризму. Тому обидва чинники зростання можуть бути об’єднані в “духовний туризм” [1].

Змішаною формою є сприйняття пропозицій встановлених релігійних громад без того, щоб споживач прийняв всі наслідки, які насправді пов’язані з ними. Таким чином, крім паломництва (не тільки Шляхом святого Якова) тимчасове перебування в монастирі також затребуване зростаючою групою людей, які не мають наміру жити постійно, як ченці або черниці [3]. Можна говорити про “тенденцію”, коли для задоволення тих потреб, які не живляться традиційним благочестям, люди завжди можуть шукати шляхи, відмінні від традиційних способів задоволення цих потреб. Проте ті, хто не дбає насамперед про збереження традицій, часто поживляють старі звичаї та свята, а також здійснюють паломництва, які стали незвичайними.

Поняття “релігійний туризм” та “паломництво” не можна об’єднувати. Їхня головна відмінність полягає в тому, що релігійний туризм має пізнавальний характер, паломництво ж переслідує конфесійні цілі. Паломництво суворо регламентоване релігійною традицією, що спочатку передбачає від учасників глибокої релігійної віри та прийняття конфесійної картини світу. Індустрія туризму, відгукуючись на ці нові вимоги, намага-

ється враховувати конфесійні особливості послуг паломникам. Деякі туристичні фірми та більшість паломницьких служб влаштовують тури виключно для віруючих [10].

Релігійний туризм є одним із видів туризму, де люди подорожують індивідуально або в групах для паломництва, місіонерства чи відпочинку (спілкування). Найбільша у світі форма масового релігійного туризму проходить в Індії у паломництві Кумбх-Мела, яке приваблює понад 100 млн паломників. Сучасні релігійні туристи здатні відвідувати святі місця в усьому світі. Найвідомішими святими місцями є Велика мечеть Мекки, Священний храм Імама Хосейна в Кербелі, Священний храм Імама Рези в Мешхеді, Священний храм Леді Фатіми Масуми в Кумі, Святилище Богоматері Фатіми в Кова да Ірія, Базилика Богоматері Гваделупської, Західна стіна в Єрусалимі та базилика Св. Петра в Римі. Релігійний туризм існує з давніх часів. Дослідження, проведене в 2017 р., показало, що 2,5 млн людей відвідали Кербелу в день Арбаїна в 2013 р., паломники відвідали Єрусалим з кількох причин: зрозуміти і оцінити свою релігію через відчутний досвід, відчувати себе впевнено у своїх релігійних переконаннях і особисто мати причетність до святого міста [14].

В якості важливого туристичного напрямку у духовному туризмі мотиви мандрівників особливо неоднорідні при відвідуванні церкви. Релігійність, історичні, культурні, архітектурні інтереси протікають разом.

Вирізняють такі макрорегіони паломництва:

- православні країни світу: Україна, Білорусія, Росія, Молдова, Грузія, Греція, Болгарія, Румунія та ін.;
- більша частина Європи з домінуванням католицизму і протестантизму з його численними течіями;
- Північна Америка з домінуючим християнством;
- Латинська Америка з величезним переважанням християнства і традиційними народними віруваннями корінного населення;
- Північна Африка з переважанням ісламу;
- Східна та частково Західна Африка з переважанням ісламу, а також наявністю центрів християнства та традиційних народних вірувань;
- Західна Азія з домінуванням ісламу та анклавними християнства та іудаїзму;
- Південна Азія з поширенням індуїзму, буддизму та ісламу, а також центрами християнства, сикхізму та джайнізму;
- Південно-Східна Азія з переважанням буддизму, ісламу, наявністю християнства та анклавними індуїзму;
- Східна Азія з пануванням буддизму, конфуціанства, синтоїзму, ділянками християнства та ісламу;
- Середня Азія з пануванням ісламу;
- Центральна Азія (Тибет) з переважанням буддизму [3].

Паломництва часто присвячені святам. Пік паломницьких поїздок до Єрусалиму припадає на Різдво (грудень–січень), Великдень (весна); у Рим також на Різдво та Великдень. Православні християни регулярно вирушають у паломництво в монастирі на дванадесять свят. Паломництво, пов'язане зі святкуванням місцевошановного святого, приурочене до дати свята.

Організацією релігійного туризму займаються паломницькі служби при храмах та монастирях, а також туристичні фірми. Є приклади, коли паломницькі служби організаційно незалежні, при цьому мають благословення правлячого архієрея. Паломницькі служби, власне, виконують функції туристських агентств. У зв'язку з цим їм набагато простіше, ніж туристичним фірмам, організувати свою роботу, адже більшість турфірм, які пропонують релігійні тури, не мають благословення Церкви. Особливості організації релігійного туру визначаються причинами, якими люди здійснюють релігійні поїздки. Для віруючих громадян головна мета паломництва – здійснення релігійного обряду, участь у богослужінні. Для звичайних туристів зі світськими цілями (отримання естетичного задоволення, знайомство з унікальними пам'ятками старовинної архітектури, настінним живописом, іконописом, знайомство з релігійною культурою) пропонуються екскурсійні тури релігійної тематики. Звідси – відмінності внутрішніх принципів організації релігійного туризму в паломницьких службах та туристичних фірмах.

Паломницька служба, як і турфірма, має підготувати керівника групи до релігійної поїздки. Завдання керівника стандартне: турбота про групу та організація дозвілля, звісно, з урахуванням релігійної мети подорожі.

Оскільки клієнти паломницьких служб, переважно люди віруючі, то відповідним чином планується зміст поїздки. Паломницька служба організує поїздку для віруючих людей таким чином, що вона починається з соборної молитви за розробленим молитовним правилом. Якщо необхідно, пропонується спеціальна інформація про поїздку, наприклад, дається додатковий список тропарів і молитов святым, до ікон (мощ) яких передбачається паломництво. Велика роль належить супровідному групі. Відповідно до теми поїздки він веде розповідь про свято чи житіє святого, дає культурно-історичну довідку будівництва храму, утворення монастиря, набуття святині. Супроводжуючий паломників також пояснює зміст молитов, дає деяку інформацію про краї, особливості місць відвідування та ін. Безпосередньо у святому місці паломники беруть участь у релігійних ритуалах. Крім того, з ними проводиться екскурсія та надається вільний час, який можна використовувати для спілкування зі священниками або для відвідування інших місць поклоніння. Повертаючись, паломники осмислюють події, на яких були присутні, читаються акафісти святым, чудотворним іконам, яким вони молилися [9].

Екскурсійна спрямованість релігійного туризму передбачає відвідування конфесійних святинь та пам'ятних місць, установ культури, пов'язаних з релігійними культурами. Це музеї, виставки, що дозволяють світським людям долучитися до духовних цінностей. Об'єктами інтересу туристів у таких поїздках можуть бути архітектурні ансамблі, монастирі, церкви, ікони, мощі святих і святі джерела. Туристичні маршрути такого роду за часом менш тривалі, на відміну від паломництва віруючих. Для паломника необхідний духовний контекст подорожі, тому часто паломництво здійснюється в період якогось конфесійного свята. Турист подорожує, пізнаючи світ, включаючи у сферу свого інтересу і святі місця. Причому такі туристські маршрути не мають вікових обмежень та освітнього цензу і можуть проводитись у будь-яку погоду та пору року (*табл. 1*).

Відмінності між паломницькими та екскурсійними поїздками

Фактор	Паломництво	Екскурсійна поїздка
Тривалість	Може тривати від одного-двох днів до кількох тижнів, місяців і навіть років.	Екскурсія зазвичай триває від кількох годин до одного дня. Тури, що включають низку екскурсійних поїздок, можуть тривати від одного-двох днів до одного-двох, інколи і трьох тижнів.
Мотивація	Молитовне спілкування з вищими силами, відвідування авторитетного священника, ченця, лами, духовного вчителя і т. д. Пошук відповідей на наболілі питання. Також відвідування місця згідно з релігійною традицією. Це виливається в участь у культових діях і т. д., готовність на якийсь час поступитися звичним способом життя, комфортом, свідомо взяти на себе певні труднощі задля досягнення духовних цілей.	Пізнання інтелектуальне, естетичне тощо. Людину може цікавити мистецтво (архітектурні форми, скульптура, живопис, оздоблення храмів – ікони, культово-ритуальні предмети). Відвідувачі прагнуть дізнатися про роль того чи іншого місця в історії країни, становлення релігії на її території тощо.
Контингент учасників	Найчастіше глибоко релігійні люди, усвідомлено прагнуть в паломництво.	Можуть бути як віруючі люди, так і атеїсти. Також учасники можуть належати до різних релігій.
Організація	Паломники або користуються об'єктами туризму, або зупиняються при храмі, монастирі, ашрамі. Є ряд правил поведінки та харчування (останнє, як правило, пісне або вегетаріанське). У ряді випадків (хадж до Мекки) паломництво суворо регламентовано.	“Класичні” поїздки, в яких туристи, як правило, розміщуються в готелях, харчуються в кафе, ресторанах тощо. Відсутні характерні для паломництва обмеження в харчуванні, розвагах і т. д.

**Джерело: матеріали складені за даними: [2; 7; 8].*

Екскурсія поєднує в собі функції, виконання яких дозволяє реалізувати світські цілі туристів:

- функція організації культурного дозвілля. Екскурсія займає важливе місце в організації дозвілля саме з метою знайомства з об'єктами культури, мистецтва, природними ландшафтами;
- функція розширення культурного кругозору. Миттєвий інтерес до того чи іншого явища, події, творчості може стати стійким, постійним, допомогти в оволодінні новими знаннями;
- освітня функція. Оскільки екскурсія є складовою категорією релігійного туру, який організує турфірма, то керівник групи повинен мати навички гарного екскурсовода [2].

Спільним у паломницьких та екскурсійних поїздках є те, що люди відвідують святі місця, храми, монастирі, релігійні пам'ятки тощо.

Особливості організації релігійного туру та паломництва пов'язані з підготовкою маршруту. Підготовчий етап, в основному, включає складання маршруту, тобто найбільш зручного шляху проходження групи, що сприяє найбільш повному розкриттю теми. Маршрут поїздки визначає порядок показу об'єктів, послідовність їх огляду. Уточнюється адреса та під'їзні шляхи, маршрут наноситься на карту-схему. На наступному етапі проводиться об'їзд або обхід маршруту проходження для оцінки прохідності доріг, стану санітарних зупинок. Крім того, проводиться розрахунок загального часу в дорозі. Заздалегідь до від'їзду організатори беруть благословення на приїзд паломників та туристів. Організатори враховують доступність відвідування святинь, можливість участі в богослужіннях та їх розклад. Трапези передбачаються лише під час поїздок у монастирі, що також обумовлюється заздалегідь. Якщо в туристичній діяльності враховувати тільки цивілізаційний компонент – прагнення до прогресивного руху вперед, – тоді слід удосконалювати туристичну інфраструктуру, роблячи її комфортнішою для туристів. Однак у релігійному туризмі провідною є культура, для якої культурна спадщина є її складовою, а не трампліном для нових досягнень [12]. Тому для релігійного туризму важливе значення має причетність з різними втіленнями традиції [12].

Очевидно, що подальший поступальний розвиток нашої цивілізації багато в чому залежить від самої людини. Проблемність цієї ситуації полягає у невідповідності духовно-морального розвитку людини його науково-технічним досягненням. Все це посилюється межею можливостей для існування основної маси людства в домінуючій соціально-економічній системі. Вихід із комплексної кризи можливий за умови духовно-морального вдосконалення людини [9].

Однак такий варіант розвитку можна реалізувати лише у відповідному соціокультурному середовищі, тобто, це шлях духовного насичення оточуючих людей матеріальної культури та ландшафту. Участь у цих процесах є перспективним напрямом туристичної діяльності на місцях.

Життя кожної людини пов'язане з певною соціокультурною реальністю, яка є світом символів, що розділяються людьми. Це своєрідна мова культурного коду.

Духовна наступність є основою національної культури. Причому культурна динаміка здійснюється лише з урахуванням внутрішнього діалогу культурних типів. Однак у постіндустріальному суспільстві постійні зміни, як уже було зазначено, стали способом життя для багатьох людей. Така нова модель поведінки не проходить безслідно для духовно-морального стану людини, бо змінює ставлення до рідних місць, будинку, роботи. Підвищена мобільність лише посилює відчуття нестабільності, розчарування і почуття самотності. Тому настільки важливі культурні об'єкти, що акумулюють народну духовність. Ця спадщина є зв'язуючим елементом між поколіннями, важливим критерієм ідентичності, своєрідною опорою для людини у скрутний час.

У зв'язку з цим інтерес до релігійного туризму постійно зростає. Туристична подорож з релігійними цілями – поїздка для відвідування культових місць терміном трохи більше року, яка здійснюється поза звичним для людини середовищем. Послуги для задоволення потреб таких туристів можна вважати особливою сферою індустрії туризму – релігійним туризмом.

1. Андреева А. С., Самиловська Є. А. Практика розвитку паломницького туризму за кордоном. *Гуманітарні наукові дослідження*. 2016. URL: <https://human.snauka./2016/04/1455>.
2. Зінченко В. А. Екскурсіологія як туризмологічна наука. *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки*. Київ, 2016. Вип. 8. С. 211–223.
3. Рутинський М. Й. Географія туризму України: навч.-метод. посіб. Львів: Фенікс, 2018. 107 с.
4. Сакун О. Зростає кількість паломників на Святу Землю. The portal Vatican News. URL: <https://www.vaticannews.va.html>.
5. Суворова П. Е., Овсянніков В.П. Cultural code in poetic text of XX century. *World Applied Sciences Journal*. 29 (4): 489–492, 2014. URL: [http://idosi.org/wasj/wasj29\(4\)14/5.pdf](http://idosi.org/wasj/wasj29(4)14/5.pdf).
6. Apostol M. S. The pilgrimage at Santiago of Compostela між tradition and modernity – approach. *Quality – Access to Success*. 2013. № 14. (SUPPL.2). P. 326–329.
7. Holderness G. Rome: Cross Currents. 2019. September. P. 342–348.
8. Hosseini R. S., Zainal A. Religious tourism: Shiite shrines a powerful tool for regional development for Mashhad City, Iran. *Current Issues in Hospitality and Tourism Research and Innovations: Proceedings of the International Hospitality and Tourism Conference (IHTC)*. 2012. P. 561–565.
9. Lepeshkina L. Yu., Ovsyannikov V. P. Funeral rites в житті cycle of ethnos як mechanismus його культурної ідентифікації. *World Applied Sciences Journal*. 29 (5): 600–604, 2014. URL: [http://idosi.org/wasj/wasj29\(5\)14/2.pdf](http://idosi.org/wasj/wasj29(5)14/2.pdf).
10. Lois-González R. C., Santos X.M. Tourists and pilgrims on their way to Santiago. Motives, Caminos and final destinations. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 2015. № 13(2). P. 149–164.
11. Nash J. Re-examining ecological aspects of Vrindavan pilgrimage. *Flows of Faith: Religious Reach and Community in Asia and the Pacific*. 2012. P. 105–121.
12. Ovsyannikov V. P., Yakunin V. N. Traditional Cultural Heritage and Tourist Activities in Young Industrial Cities (Визначення Tolyatti). *World Applied Sciences Journal 30 (Management, Economics, Technology & Tourism)*: 218–220, 2014. ISSN 1818-495 tions, 2014. DOI: 10.5829/idosi.wasj.2014.30.mett.37.

13. Searcy S. Tourism, pilgrimage and development in Bodhgaya, Bihar, India: Thes... degree master of arts. *East Carolina University*. 2012. 76 p.
14. Tucker H., Carnegie E. World heritage and the contradictions of 'universal value'. *Annals of Tourism Research*. 2014. № 47. P. 63–76.
15. Williams E.A. Visitor experiences of St Davids Cathedral: The two worlds of pilgrims and secular tourist. *Rural Life and Rural Church: Theological and Empirical Perspectives*. 2012. P. 201–214.